

1.4. Всеукраїнський Помісний Собор 1925 р. Проголошення Української православної автокефальної синодальної церкви. Розвиток УПАСЦ у 1925-1927 рр.

Нагальні питання розвитку обновленського крила РПЦ в Україні потребували скликання Всеукраїнського Православного Собору, який би юридично (у церковному плані) закріпив основні положення Синодальної церкви. Підготовка до його скликання розпочалася ще у 1923 році, коли на Всеукраїнському церковному обновленському з'їзді духовенства й мирян 13-16 лютого, у прийнятому «Положенні про Вище Церковне Управління (ВЦУ)» був пункт про організацію Передсоборної комісії для розв'язання питань, що стосувалися підготовки й організації Помісного Собору [282].

На кінець 1923 р. підготовчий етап було завершено, заплановано його проведення на кінець квітня 1924 р. і розроблено «Закон для виборів депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Собор», проект якого було розіслано 16 січня 1924 р. по всіх єпархіях для обговорення [283]. На обговорення Собору виносилися такі питання: а) про історичну і канонічну основу й обсяг автокефалії православної української церкви і проект її регламенту; б) про історичні, канонічні основи і рамки Православного Всеукраїнського Св. Синоду й проект його регламенту; в) про Всеросійський Собор 1923 р. і про ставлення до його постанов з погляду місцевих автокефальних умов; г) про виникнення в Україні й характер «самосвятства-липківщини» і про способи примирення й об'єднання з ними; д) про «тихонівщину» в Україні, про характер цього руху й способи ліквідації його; е) про новий стиль (з довідками про спроби введення його в Україні); ж) про українізацію церковного богослужіння в українських приходах, якщо вони того побажають; з) про церковну дисципліну і про заходи її відновлення; і) про управління єпархіальне, вікарне і благочинницьке; к) про парафіяльний статут;

л) про церковне господарство й про внески на загальноцерковні потреби; м) про звітність, яку повинні вести єпархіальні, вікарні і благочинницькі управління; н) про бідних духовного звання; о) про можливість участі православного духовенства в культурній роботі на селі й у місті (читання лекцій загальнолітературного і філософського характеру, участь у товариствах, артілях і союзах бджолярів, садівників, лісників, городників, участь у реалізації санітарних і господарських заходів уряду); п) про стан духовної освіти в Україні і про пастирські школи; р) про чернецтво і монастирі в Україні в сучасних державно-соціальних умовах; с) про православно-релігійне виховання дітей [284].

Згідно із зазначеним «Законом» вибори відбувалися за трирівневою системою: парафія – благочиння – окружний з'їзд відкритим голосуванням. На останньому рівні обиралися 4 делегати: 2 – від духовенства, 2 – від мирян. На всіх рівнях виборці мали право давати делегатам накази, які надходили до особливої комісії при Соборі й розглядалися зборами [285].

Протягом січня – травня 1924 р. в Україні пройшли з'їзди духовенства та мирян, де відбулися вибори делегатів на Всеукраїнський Помісний Собор, обговорювався «Закон про вибори», давалися накази делегатам тощо [286].

Проект викликав на місцях різноманітні відгуки: на Собор покладалася безліч різноманітних побажань, гострі питання про програму, склад і порядок виборів тощо, які надійшли з багатьох регіонів країни. Основною вимогою, яка звучала в багатьох відгуках, була автокефалія УПЦ, що пов'язувалося з піднесенням церковно-національної самосвідомості [287]. Крім того, на Собор покладалася надія про об'єднання православних, припинення міжконфесійної ворожнечі тощо. Так, запорізький з'їзд 15 квітня 1924 р. наказував делегатам «наполягати на тому, щоб православна церква наша, що розділилася, прийшла до єднання, миру і повної згоди» [288]. Такі ж вимоги виказував і кременчуцький з'їзд, на якому делегати хоча й не належали до обновленської церкви, не визнавали Харківський Синод і обновленських Соборів, але вирішили направити делегатів з надією на припинення боротьби в церкві [289]. Але загальна ситуація в православ'ї та плани більшовицької влади загальмували процес скликання Собору, натомість було дозволено скликати Передсоборну нараду, яка призначалася на 11-15 листопада 1924 р.

З перегляду матеріалів обновленських з'їздів за 1924 р. різних регіонів України (усього переглянуто матеріали близько 30 з'їздів) лише окремі з них приділили увагу Передсоборній нараді. Це свідчить про те, що в організаційному плані нарада готувалася на дуже низькому рівні. Саме цим пояснюється відсутність представництва від мирян багатьох регіонів

і мала кількість учасників (на Нараду прибуло 78 осіб* : 26 архієреїв** (один з них представник Всеросійського Синоду), 36 священнослужителів і 16 мирян) [290]. За нашими підрахунками, враховуючи, що було запрошено представників від Всеросійського Св. Синоду, весь єпископат та по два представники (по одному від духовенства та мирян) від кожного єпархіально-вікарного управління (загалом планувалося 110 осіб [291]), а на початку 1925 р. існувало 33 управління (2 не мали єпископів) [292], то на Нараду від українських обновленських єпархій мало з'явитися близько 100 осіб (з урахуванням заміщення 2 єпископів головами управлінь), а саме: 32 архієреї (з урахуванням помічника Пимена, єпископа Петра), 35 священників і 33 мирянина. Отже, не з'явилося 7 єпископів і близько 17 мирян, що може бути пояснено відсутністю коштів на відрядження делегатів і зривом в організації їх обрання. Крім того, відсутність обговорення питань Наради на загальноєпархіальних з'їздах, а також виборів на них делегатів, свідчить про порушення соборноправності при їх обранні, бо, на нашу думку, делегатами виступали переважно члени єпархіальних управлінь.

На порядок денний Передсоборної наради висувалися вже зазначені вище питання, за винятком пунктів: «л», «м», «н», «о» та «с», які, ймовірно, були вилучені на вимогу радянської влади, бо суперечили загальнодержавній церковній політиці. Натомість до розгляду були додані питання: ставлення до постанов 1923 р. та одруженого єпископату,

* З незрозумілих причин С. Жилюк у своїй роботі помилково вказує загальну кількість – 67 осіб, що є явною математичною помилкою, з урахуванням того, що по окремих групах наведені ним цифри є правильними. Свою помилку він переніс і в дисертаційне дослідження (Див.: Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т / Жилюк Сергій Іванович. – Рівне, 2005. – Арк. 202). Помилкову кількість мирян (78 осіб) наводить у своїй роботі й Ганна Білан, ймовірно, сплутавши загальну кількість делегатів із мирянами (Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Білан Ганна Іванівна. – К., 2005. – Арк. 155).

** На Передсоборну нараду прибули: митрополити: Слобідсько-Український – Пимен і Київський – Інокентій; архієпископи: Чернігівський – Андрій, Одеський – Ювеналій, Могилівський – Лоллій, Катеринославський – Ніколай, Полтавський – Йосиф (Кречетович), Павлоградський – Олександр; єпископи: Запорізький – Сергій, Бердянський – Михайл, Чугуївський – Гавриїл, Охтирський – Філарет, Первомайський – Йосиф (Михальчук), Черкаський – Йосиф (Яцковський), Куп'янський – Володимир, Сумський – Йоасаф, Старобільський – Мелетій, Кам'янецький – Адріан, Зінов'євський – Афанасій, Олександрійський – Іоанн, Миколаївський – Костянтин, Валківський – Іов, Зміївський – Серафим, Конотопський – Адріан та єпископ Петро (помічник Пимена) (Всеукраинское Предсоборное Совещание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины. – 1925. – № 1-2. – С. 9).

про ставлення до майбутнього Вселенського Собору та про склад Всеукраїнського православного Священного Синоду [293], що диктувалися тогочасною ситуацією як у вселенському православ'ї, так і в українському.

Нарада відкрилася 11 листопада 1924 р. у Харківському Кафедральному соборі. Після вітальних слів архієпископа Йосифа (Кречетовича) і митрополита Пимена (Пєгова) зібрання було оголошено відкритим, після чого направлені телеграми радянському уряду та Всеросійському Св. Синоду й обрано президію на чолі з митр. Пименом [294]. Головним завданням, яке ставила перед собою Передсоборна нарада, було «вирішення кардинального питання про автокефалію Української церкви й українізацію богослужіння, ...[що] буде сприяти внутрішньому укріпленню Української церкви і послужить усуненню небезпеки міжусобиць» [295].

Першою заслухали доповідь митрополита Київського Інокентія (Пустинського) «Про чернецтво в сучасних умовах церковного життя», учасники наради високо оцінили історичні заслуги православного чернецтва, але засудили дезорганізаційні явища в житті сучасних ченців, зазначивши, що вони повсюдно вийшли з-під влади єпархіальних єпископів, самочинно вештаються по містах і селах та поширюють різні провокаційні плітки, шкідливі для мирного будівництва церковного життя. З метою упорядкувати чернече життя нарада прийняла таку резолюцію: «1) підпорядкувати Всеукраїнському Синоду головну святиню України – Києво-Печерську лавру з відновленням її гуртожитного статуту; виділити по одному чоловічому і жіночому монастирю в кожній єпархії у відлюднених місцях з обов'язковим додержанням чернечого посту, молитви, праці і послуху; 2) інших ченців приписати до кафедральних соборів, міських і сільських церков, посилати для догляду за хворими і немічними священнослужителями; 3) звернутись від імені Всеукраїнської Передсоборної наради до чернецтва з вимогою припинити агітаційну діяльність проти православної церкви і приєднатись до Синоду; 4) запропонувати єпархіальним управлінням негайно встановити кількість ченців в єпархії й округах; 5) застерегти тих ченців, які відмовляються підпорядкуватись Синоду, згідно з відповідними правилами Вселенських соборів, що вони можуть бути позбавлені чернецтва [296]. Отже, ставлення українського обновленства до монастирів та ченців було не таким українським, як у Росії, що зумовлювалося обранням середнього шляху реформування православ'я, відмовою від революційних змін у внутрішньому укладі церкви.

12 листопада учасники наради заслухали доповідь архієпископа Йосифа (Кречетовича) «Про автокефалію Української церкви». Доповідач засудив політику царського самодержавства, внаслідок якої в Україні

було знищено давні традиції соборноправності, і церква втратила свою канонічність та стала прислужницею царської влади, а московська державність перетворила українських єпископів на царських чиновників. Архієпископ Йосиф показав устрій окремих автокефальних церков та їх історико-канонічний шлях, згадав про факти визнання автокефалії Української церкви патріархом Тихоном у серпні 1922 р., а головне, висловив думку, що Передсоборна нарада має подати на розгляд Всеукраїнського Собору проект повної автокефалії Української церкви без права Всеросійського Синоду бути вищою апеляційною і касаційною інстанцією для неї. Але цю пропозицію архієпископа Йосифа було відхилено. Нарада обмежилась лише таким визначенням: «До скликання Другого Всеукраїнського Помісного Собору і формального проголошення на ньому повної автокефалії Української православної церкви дотримуватися того тимчасового положення, яке вироблене за узгодженням із Всеросійським церковним центром». Для уточнення повноти автокефалії та прав обновленської УПЦ на місця було вирішено розіслати проект «Статуту Української автокефальної церкви» для обговорення [297].

Розгляд питання щодо автокефалії тривав увесь день і завершився доповіддю відомого каноніста з Одеси, доктора богослов'я, професора О. Покровського «Про соборність, митрополичий лад та патріаршество». Після слухання було прийнято таку резолюцію: «Всеукраїнська передсоборна нарада... заявляє, що в основу будівництва церковного керівництва і життя має бути покладене як непорушний догматико-канонічний фундамент соборне начало, яке, будучи побудованим за принципом активної участі усіх трьох елементів церкви (єпископату, кліру та мирян), повинно послідовно і струнко проростати в усі церковно-правлячі органи, починаючи з «малої церкви» у межах повітового вікаріату, і закінчуючи помісним Собором цілої Руської церкви» [298]. Крім того, було засуджено інститут патріаршества, як «принесений наріст на тілі церкви», що «не дав нічого позитивного Руській церкві, був джерелом величезних церковних нещасть, руїни..., тому інститут патріаршества має бути остаточно викорінений у нас і безповоротно та назавжди похований у могилі історичного небуття» [299]. Наступного дня О. Покровський зробив додаткову інформаційну доповідь на тему «Про питому вагу колишніх Всеросійських Помісних Соборів 1917-18 років і 1923 р.».

У другій половині дня 13 листопада із доповіддю «Про тихонівщину» виступив, за влучним висловом дослідниці Г. Білан, «провідний трибун українського обновленства» [300] архієпископ Полтавський Йосиф (Кречетович). Доповідач зупинився на спростуванні нападок тихонівців на обновленців як на начебто безбожників, єретиків, які порвали

канонічне спадкоємство влади, роблять усе без благословення патріарха тощо, довівши і спадкоємність, і неправоту цієї агітації [301]. Учасники наради засудили тихонівщину як явище політичне, оскільки її коріння приховане у старому самодержавно-бюрократичному устрої, та викрили дворушництво тихонівців, які своїх противників називали безблагодатними, єретиками, не визнавали їхніх хіротоній, але це не заважало їм приймати в суцюзому сані тих обновленських єпископів, що переходили до їхнього табору. В антитихонівській резолюції засуджувалася також діяльність патріарха Тихона, якого звинуватили в розколі церкви і порушенні канонічного права, коли він самочинно поновив своє патріарше звання, а також у тому, що через його антирадянську політику церква зазнала репресій з боку влади. Разом з тим Передсоборна нарада звернулася до тихонівських єпископів України із закликом стати на шлях взаємного примирення: «Ми сподіваємось, – говорилося у зверненні, – що всі наші непорозуміння й чвари будуть розв'язані майбутнім Українським Собором, на який ми по-братньому вас кличемо. Зустрінемо вас із відкритим серцем, не згадуючи взаємних прикростей» [302].

Протягом другої половини 13-го та першої половини 14 листопада обговорювалося питання взаємин із УАПЦ. Першим 13 листопада виступив із доповіддю «Про липківщину та українізацію богослужіння» архп. Йосиф (Кречетович), а наступного дня – архп. Лоллій (Юр'євський) з доповіддю «Про неспроможність липківщини з догматичної і канонічної точок зору». Після обговорення обох доповідей було винесено дві резолюції: ставлення до УАПЦ та шляхи примирення з «липківщиною» та «тихонівцями». Як влучно зазначає С. Жилюк, резолюція щодо УАПЦ мала категоричний характер: «Визнати, що липківщина є групою політиканів, часто байдужих до віри осіб, які в ім'я створення в Україні певного політичного устрою скористалися національними та церковно-обновленськими прагненнями українців... Під впливом своїх вождів вони в центрі своєї діяльності поставили власне вузькі національні завдання і в ім'я служіння їм перейшли всілякі межі у визначенні участі народу у справах віри, поставивши народ джерелом благодаті, внаслідок чого виник догматично і канонічно незаконний акт 10 жовтня 1921 р., який започаткував глибоке розділення в Українській православній церкві». Далі в резолюції зазначалося, що Українська обновленська церква стала на шлях необхідних реформ, визнає повну автокефалію Української церкви й українізацію її життя, тому братам українцям, прозваним у народі «липківцями», треба це взяти до уваги і повернутися на шлях єднання з усією церквою [303].

Незважаючи на категоричність заяв, обновленці, однак, визнавали потужність і масовий характер автокефального і тихонівського рухів,

тому в питанні «про примирення з тихонівцями і липківцями» Всеукраїнський Священний Синод отримав передсоборне завдання здійснити низку заходів щодо поживлення міжцерковного діалогу в пошуках шляхів церковного примирення. Резолюція мала 9 пунктів: 1) звернутись через Всеросійський Синод і архімандрита Димопуло до Вселенського патріарха з проханням повідомити Українську православну церкву про своє ставлення до «самосвятської ієрархії», для чого пред'явити довідку про історичне походження і сутність самосвятства; 2) утворити при Синоді комісію для вироблення умов погодження з «липківцями», якій надати право відносин із Всеукраїнською радою та іншими представниками самосвятства; 3) повідомити православне населення України, що на Другий Всеукраїнський Помісний Собор запрошуються представники всіх церковних течій України; 4) закликати всі течії припинити свою ворожнечу і чекати рішень собору; 5) через спеціальні звернення закликати тихонівців і липківців (останніх – українською мовою) до єднання з усією Вселенською церквою; 6) українізацію богослужіння і церковного життя визнати природною, закономірною і своєчасною, а запровадження українізації поставити в залежність від волевиявлення більшості парафіян із задоволенням інтересів меншості; 7) організувати при можливості частіші діалоги з тихонівцями і липківцями з усіх бажаних питань; 8) при єпархіальних і вікаріальних управліннях час від часу влаштовувати наради з питань об'єднання з тихонівцями, липківцями і сектантами; 9) до скликання Собору самосвятських єпископів, священників і дияконів, за їх бажанням повернутися до православ'я, приймати в чині мирян, а тих, які мають посвячення від канонічних єпископів, після каяття приймати в суцшому чині. Тихонівських кліриків старого посвячення після каяття приймати в суцшому чині, а тих, які мали друге рукопокладення, приймати в чині мирян [304].

Після з'ясування питань міжконфесійних відносин зібрання заслухало виступ Зміївського єпископа Серафіма (Ляде) «Про духовну школу», де вказувалося на причини невдач усіх спроб відродження духовної школи чи пастирських курсів в Україні та шляхи до подолання цього недоліку. У своїй резолюції нарада доручила Св. Синоду з'ясувати законність даного питання у вищого радянського керівництва та створити комісію для розробки положення про нижчу, середню та вищу духовні школи, програми викладання та пошук джерел фінансування на їх утримання.

З доповіддю про вибори на Всеукраїнський Помісний Собор і його програму виступив протоієрей П. Фомін, який представив проект «Положення про Собор». Його розгляд викликав шквал думок, що

змусило перейти до постатейного обговорення і документ було прийнято у повному обсязі. Крім того, було прийнято «Закон про вибори депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Священний Собор», які підтверджували соборноправний принцип управління й мали проводитись за вищезазначеною трирівневою системою. Тобто особливих змін це питання від першого проекту початку 1924 р. не зазнало [305].

До того ж, до участі у Всеукраїнському Помісному Соборі запрошувалися представники східних патріархатів – Константинопольського і Антіохійського, з правом вирішального голосу – представники Всеросійського і Білоруського Синодів, усі правлячі єпископи, члени Синоду, видатні діячі обновленського руху і не більше 10 відомих і авторитетних каноністів. На собор запрошувалися з дорадчим голосом представники тихонівської орієнтації – по одному єпископу й одному мирянину від кожної єпархії, 3 представники від ВПЦР та від єпархій УАПЦ по одному єпископу, одному клірику й одному мирянину [306].

Таким чином, обновленська УПЦ провела підготовчу роботу щодо скликання Собору, визначила основні питання для вирішення, затвердила «Закон про вибори», які підтвердили соборноправний характер управління конфесією. У той же час повністю було проігноровано питання про новий стиль та одружений єпископат, а вирішення цих питань перенесено на Помісний Собор. На нашу думку, це було пов'язано із неприйняттям цих реформ з боку віруючого населення, а при нестійкому становищі обновленства в Україні в багатьох єпархіях, обновленці не хотіли порушувати непопулярних питань до Собору.

У питаннях міжконфесійного миру ми повністю погоджуємося із думкою С. Жилюка, що категоричні заяви на адресу УАПЦ і тихонівщини та демонстративно зверхня позиція обновленців до цих церков, що відображалось у прийнятті їх обновленською УПЦ, а не об'єднання і наданні їм лише права дорадчого голосу, не відкривало перспектив конструктивного діалогу у пошуках міжправославного миру в Україні [307].

Після завершення Передсоборної наради обновленці почали активно готуватися до Собору, на який покладалися величезні надії, особливо у питанні міжконфесійного миру в православ'ї, оскільки значна частина віруючих вважала, що «Собор примирить між собою усі угруповання православ'я і встановить єдину церковну владу» [308]. Цьому сприяло підвищення авторитету Синоду, збільшення кількості обновленських парафій та покращення дисципліни духовенства Синодальної церкви. Так, в останньому кварталі 1924 р. обновленство кількісно значно укріпилося на Поділлі (42 громади на 1.09.1924 і 302 на 1.03.1925),

Зінов'ївщині (з декількох до 45 відповідно), Волині, Полтавщині тощо [309] (всеукраїнський рівень див. таблицю 1.4.1). Окрім цього, значно вплинула на розстановку сил у РПЦ втрата верховного поводиря в особі патріарха Тихона, яка супроводжувалася оголошенням в офіційній пресі його передсмертного заповіту, де в черговий раз було визнано радянську владу та відбулося покаяння за контрреволюційні вчинки. Комплекс цих подій і привів до покращення позицій обновленства, яке на українських землях намагалося зберігати традиційне православ'я з мінімальним реформаторством.

Таблиця 1.4.1.

**Динаміка громад обновленської церкви
(1 вересня 1924 – 1 січня 1926 рр.) [310]**

Конфесія	1.09.1924	1.01.1925	1.06.1925	1.01.1926
Синодальна церква	1246 (17,3%)	1497 (16,6%)	1868 (20,4%)	2636 (29,2%)
Старослов'яни-тихонівці	5048 (70,2%)	6453 (71,8%)	6231 (68%)	3793 (42%)
Інші (УАПЦ, БОПУПАЦ-СЄЦ, ДХЦ)	895 (12,5%)	1038 (11,6%)	1066 (11,6%)	2611 (28,8%)
Усього	7189	8988	9165	9034

Перші єпархіальні з'їзди почали проводитись у січні 1925 р. Ключовими питаннями, що розглядалися, були результати роботи Всеукраїнської Передсоборної наради, становище православ'я в Україні та вибори на грядущий Помісний Собор. Про прагнення до миру віруючих різних православних конфесій яскраво свідчать збори церковних рад м. Артемівська для з'ясування вищезазначених питань та обрання делегатів на Собор [311]. Подібний примирливий характер мав і з'їзд Одеської єпархії 3-5 лютого 1925 р., на якому були присутні 110 делегатів, з яких – 3 єпископи, 24 протоієреї, 29 священників, 3 диякони і 51 мирянин [312].

Питання примирення було одним із головних, крім того, на ньому наполягали делегати-миряни, які не розуміли, у чому ж різниця між обновленцями та тихонівцями, якщо всі вони однаково моляться й вірять, і для чого це непотрібне та шкідливе розділення, яке необхідно знищити. Але перші ж виступи обновленських ораторів показали, що, незважаючи на зовнішнє бажання примирення, завданням їх було викликати у делегатів винятково негативне ставлення як до тихонівщини, так і до питання примирення, про що свідчить опис виступів: «Коли полилися гарячі промови принижених й ображених пастирів, у парафії яких нагло увірвалися тихонівські вовки і на їх очах губили їх духовних овець, коли почуті були блюзнірсько-цинічні відгуки тихонівців про дітей, хрещених православними обновленцями, що «це не хлоп'ята, а

щенята»..., то почали прозрівати і більш темні та переконуватися, що в тихонівщині правди немає і що вся вона... тримається брехнею й оманною» [313].

При цьому обновленські оратори підтвердили й небажання тихонівського духовенства до примирення, зачитавши в кінці виступу лист, у якому вони вказали, що сама думка про примирення з обновленцями робить на тихонівців «несприятливе враження». Після цього член Московського та Харківського Синодів, представник Одеської єпархії професор Покровський у своєму виступі вказав на догматичні та адміністративні розбіжності між двома течіями.

Але миряни й після таких викриттів вимагали привести на з'їзд представників тихонівського табору: 3 священників та 3 мирян. Але останні не згодилися на делегування мирян і вимагали, щоб їх інтереси представляли 12 священників, на що з'їзд не згодився. А представник адмінвідділу НКВС, який був присутній на з'їзді, взагалі почав вимагати зняття цього питання з порядку денного, що й було зроблено [314]. Таким чином, усі спроби примирення представників двох ворогуючих течій у південному регіоні виявилися невдалими й рішення цього питання фактично було перенесено на розсуд Всеукраїнського помісного Собору.

Протягом лютого-березня 1925 р. у більшості благочиній було проведено збори з вирішення нагальних потреб конфесії, обговорення результатів Передсоборної наради, обрання делегатів на єпархіальні з'їзди та накази делегатам. Пік обновленських з'їздів єпархіального та вікарного масштабу для розгляду питань, що виносилися на Помісний Собор, і вибору делегатів припав на квітень 1925 р. Особливо активно підійшло до цього подільське духовенство. Як районні, так і вікарні з'їзди Гайсинщини та Кам'янецьчини беззаперечно висловилися за автокефалію українського православ'я, що було єдиним питанням, яке не викликало заперечень, на відміну від інших принципових запитів, що збудили бурю протилежних думок. Так, у питанні про тихонівщину делегати Кам'янецьчини висловилися проти патріаршої форми правління і засуджували цю течію як політичне явище, але з винесенням остаточного вердикту з нього на Помісному Соборі [315]. Натомість Гайсинський з'їзд взагалі відмовився обговорювати це питання як таке, що «вносить роз'єднання в церковне життя» [316].

Фактично ніхто не підтримав шлюбний єпископат, новий стиль і другошлюбність, але окремі райони Гайсинщини (Дашівський і Хащеватський) позитивно висловилися за останні два пункти, хоча на загальному з'їзді Гайсинського вікаріатства ці питання отримали негативну оцінку, а Кам'янецьчина порекомендувала обміркувати їх на Всеукраїнському Соборі, а остаточно вирішити лише на Вселенському

Соборі. Щодо мови, то хоча окремі райони висловлювалися за церковнослов'янську мову, а більшість підтримувала ідею здійснювати Службу Божу тією мовою, яку бажають парафіяни з обов'язковим задоволенням потреб меншості, на окружних з'їздах приймалися рішення за українізацію [317]. Подібні з'їзди пройшли в Шаргороді, Полтаві, Корсуні, Охтирці, Харкові та інших містах [318].

У листі, адресованому Соборові, архімандрит з Первомайщини Кирило (Квашенко) сформулював волю багатьох православних пастирів і мирян України таким чином: «Усі, без винятку, хочуть, щоб віра наша свята православна була непохитною. Хочуть, щоб обряд наш церковний залишився незмінним. Хочуть, щоб усі підвалини церковні, освячені віками, не були знищені примхами або фантазією окремих осіб» [319].

Як уже зазначалося, на Собор покладалися величезні надії на примирення українського православ'я. Тому напередодні Всеукраїнський Св. Синод розіслав звернення до Харківського єпископа Костянтина (Дякова), що виконував обов'язки екзарха України, єпископів усіх тихонівських єпархій та Київської центральної ради УАПЦ. У них підкреслювалося, що Всеукраїнський Помісний Собор ставив своєю головною метою «об'єднання й примирення Української церкви на ґрунті її непорушного православ'я, автокефальності і соборноправності» і запрошував усіх єпископів різних конфесій прибути на Собор для «широкої участі в його діяннях» [320].

На ці звернення, підкреслює дослідник С. Жилюк, відгукнувся тільки єпископ Костянтин, який вважав, що переговори можуть бути можливі за умови зведення їх до питання про Собор 1923 р. і законність засудження усім собором колишнього патріарха Тихона. Для переговорів з єпископом Костянтином Синод відрядив делегацію у складі 5 осіб: митрополита Київського Інокентія, архієпископа Бердичівського Олександра, архієпископа Павлоградського Андрія, протоієрея М. Фетісова і мирянина В. Скоркіна. Розмова відбулась на квартирі єпископа Костянтина, де протягом чотирьох годин сторони висловлювали свої позиції. Представники тихонівського духовенства, які брали участь у переговорах, звинувачували обновленців у порушенні канонів і догматів, але після роз'яснень членів синодальної делегації відмовились від цих звинувачень і погодилися надалі не вдаватися до перерукопокладання, переосвячення храмів і закидів щодо безблагодатності обновленців. Проте сторони не змогли домовитись щодо головного для тихонівців питання – ставлення обновленців до Собору 1923 р. Вони підкреслили, що мають із патріархом канонічний зв'язок і запропонували вести переговори про об'єднання з його місцеблюстителем митрополитом Петром (Полянським), а також виправдати на Соборі тихонівське

духовенство щодо його контрреволюційної діяльності і відносин з діячами Карловацького Синоду*. На ці пропозиції синодальні делегати зауважили, що справа церковного устрою має зводитись тепер не до старих образ, а виявлятися в організації істинно християнського життя в нових соціально-державних умовах. Хоча переговори не дали результатів, пленум Синоду протоколом від 16 травня все ж відзначив, що з боку тихонівців відбулись певні зрушення у ставленні їх до обновленців і є надія на поступове налагодження взаємних християнських відносин поміж ворогуючими сторонами [321].

Офіційне відкриття Другого Всеукраїнського Православного Собору (в даному випадку обновленська церква підкреслила свою спадкоємність від РПЦ, яка у 1918 р. провела свій **Перший** Всеукраїнський Собор) відбулося 17 травня 1925 р. в Кафедральному соборі м. Харкова. За даними мандатної комісії на собор прибуло спочатку 208 із 224 делегатів: єпископів – 34, кліриків – 88, мирян – 86. Всього в роботі соборних засідань брало участь 215 делегатів з вирішальним голосом та 100 запрошених вільних слухачів. Засідання розпочалися у Трьохсвятительській церкві 18 травня о 10 годині ранку [322].

18 травня газета «Вечернее радио» повідомила, що Собор утворюватиме 4 секції, секційні засідання проходитимуть зранку і ввечері протягом чотирьох діб і що стороннім особам – не членам Собору – присутність на засіданнях (як секційних, так і загальних) буде заборонена. Кожен член Собору повинен був мати при собі громадське посвідчення і квиток на право участі в Соборі. Всім представникам духовного сану слід було одягти ряси, єпископи ж мали бути у клобуках [323].

Першим вирішувалося питання автокефалії обновленської УПЦ. Слухання доповідей професора О. Покровського й архієпископа Ізюмського Йосифа (Кречетовича) та їх обговорення тривало до 20 травня. Під час обговорення доповідей лише один делегат, селянин із Волині Марк Сильчук, відкрито виступив проти автокефалії, зазначивши, що «при єдності віросповідання, богослужбового чину і церковних звичаїв» «для спасіння душі вона (автокефалія. – *О.Т.*) непотрібна..., вона гордия для духовенства» [324]. Всупереч тому делегат Волинської єпархії свящ. Василь (Матвійчук) рішуче висловився за автокефалію. Свящ. Костянтин (Смирнов), у свою чергу, виступав за обмежену автокефалію і, вважаючи більш доречною автономію УПЦ в системі Всеросійської церкви, запропонував розглядати автокефалію як спосіб

* Карловацький Синод – Вище Церковне Управління Російської православної церкви закордоном, що складалося з архієреїв-емігрантів і перебувало протягом 1921-1944 рр. у м. Сремські Карловці (Сербія).

залагоджування церковних конфліктів: «Із Москви йдуть тихонівщина і церковний розлад, тому слід відокремитися від Москви». Проф. О. Покровський своєю доповіддю підвів підсумок диспуту. Провідний ідеолог українського обновленства щодо поєднання російських і українських елементів у практиці УПЦ висловився, що таке є явищем ненормальним, але воно поступово зникне, оскільки «є в Україні і свої люди, і власні сили і для управління, і для боротьби з ворогами церкви» [325].

На голосування головуєчий Собору митрополит Пимен виніс лише сам принцип автокефалії Української православної церкви, необхідність її внутрішньої самостійності, за що проголосувало 202 делегати, проти було 6 голосів і 7 утрималося [326]. Офіційне проголошення автокефалії здійснив архп. Йосиф на ранковому засіданні 21 травня.

Хоча в ухвалі Собору йшлося про повну автокефалію Української церкви, проте, як відзначає у своїй роботі С. Жилюк, зберігалося попереднє формулювання із зазначенням посередницької ролі Всеросійського Синоду, щоправда у невиразному вигляді. Пропозицію архієпископа Йосифа, висловлену на Передсоборній нараді, щоб не згадувати в тексті проголошення автокефалії Всеросійського Синоду, було відхилено. Таким чином, повноту автокефалії Української православної церкви такою редакцією було дещо знівельовано, а в тодішніх реаліях державно-церковних відносин така редакція давала підстави Російській церкві за необхідності втручатися в питання зовнішніх зносин Української церкви [327].

Автокефалію обновленської церкви затвердив Третій Всеросійський помісний Собор спеціальною грамотою від 6 жовтня 1925 р., де зазначалося: «ІІІ Всеросійський Помісний Священний Собор... з братською любов'ю приймає та благословляє цей акт своєї рідної сестри – Української православної церкви... [і] висловлює глибоку впевненість у тому, що пов'язані свободою, братською любов'ю в Союзі миру дві рідні сестри – Російська й Українська православні церкви – збережуть на вічні часи у своїх взаємовідносинах заповіді Христової любові, миру й правди» [328].

Значну роль у прийнятті даного рішення Собору, а також на підтвердження тієї тези, що ніяке важливе рішення обновленців не приймалося поза увагою радянських органів, відіграли ДПУ та ЦК КП(б)У. Напередодні Собору 1 березня 1925 року на засіданні антирелігійної комісії, заслухавши питання про стан обновленства, було прийнято рішення: «...щодо обновленства поставити перед ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) питання про необхідність увести: а) повну автокефалію української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом; б) українізацію богослужіння...» [329]. Отже, можна із високим ступенем

ймовірності припускати, що без санкції Харківського, а особливо Московського більшовицького центру, автокефалію, у всякому разі з боку Всеросійського Собору, підтверджено не було б.

У другій половині 21 травня обговорювалися доповіді Йосифа (Кречетовича) та Лоллія (Юр'євського), що були виголошені на засіданні 20 травня. Зміст доповідей не мав принципових відмінностей від озвучених ними на Передсоборній нараді. Обговорення даного питання викликало неоднозначну реакцію з боку делегатів, але більшість виявляли щире бажання знайти шляхи порозуміння і об'єднання з УАПЦ. Багато дискусантів зійшлися на думці, що дієвим кроком у боротьбі із «липківщиною» стане справжня, а не декларативна, українізація. Для примирення лунали пропозиції створити спеціальну комісію, але проти конструктивного діалогу виступили митрополит Пимен (Пегов) та представник Всеросійського Синоду Павло Красотін.

Остаточна резолюція щодо УАПЦ була прийнята 23 травня 1925 р. у пунктах такого змісту: 1) осіб вищої «липківської» ієрархії приймати тільки з благословення Вселенського патріарха через перевисвячення згідно з практикою Російської православної церкви; 2) нижче духовенство колишнього висвячення приймати в суцшому чині; 3) доручити Св. Синоду звернутися від імені Собору до влади з клопотанням про недопущення спільного чи почергового служіння в православних храмах з «липківцями», оскільки це ображає наше релігійне почуття; 4) утворити спеціальну комісію при Синоді для роботи з воз'єднання «липківців» із православною церквою, для чого комісія зобов'язується: а) підготувати до видання чин літургії в перекладі професора І. Огієнка, також інші богослужбові книги в перекладі П. Куліша; б) видати і поширити серед православних віруючих праці архієпископа Йосифа, протоієрея Григоровича та ін., де розкривається сутність «липківщини» з історичної, догматичної і канонічної сторін; в) визнати за необхідне вивчення української мови всім священнослужителям України; г) українізувати богослужіння; д) відкрити в Академії кафедру для вивчення «липківщини», а в синодальному журналі – окрему сторінку для висвітлення цього питання. До складу вищезгаданої комісії делегати собору обрали 5 осіб: архієпископів Йосифа (Кречетовича), Лоллія (Юр'євського) та Олександра (Чекановського), професора О. Покровського і про Т.В. Коваленка [330].

Щодо інших доповідей: «Про ставлення Другого Всеукраїнського Собору до постанов Другого Всеросійського Собору 1923 р.» (митр. Ювеналій (Мошковський), «Про тихонівщину» (архп. Йосиф (Кречетович), «Про покращення церковної дисципліни» (архп. Олександр (Чекановський), «Організація духовної освіти і релігійного виховання» (єп. Серафим (Ляде), «Українізація богослужіння і церковного життя» (єп. Іоаким

(Пухальський) та інших, то вони за своєю сутністю та висновками не відрізнялися від виступів і рішень Предсоборної наради [331].

Другий Всеукраїнський Помісний Собор завершив свою роботу 27 травня 1925 р. Він остаточно відмовився від канонічних реформ, які ратифікував Собор, позбавляючи обновленський рух ідейного підґрунтя. Намагаючись викликати прихильність віруючих, з огляду на їхні нарікання, обновленці відступилися від вимоги змінити застарілі церковні канони. Спостерігалось значне потепління політики відносно чернецтва, було знято з порядку денного питання шлюбного єпископату і повторного шлюбу духовенства. Враховуючи настрої парафіян, відкладалось введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором. За влучним виразом єп. Йосифа (Яцковського): «З моменту Всеукраїнського Собору 1925 р. революційний період в житті церкви закінчився» і «подальша церковна робота повинна вестися у бік встановлення тісних взаємовідносин між пастирями і пасомими на підставі морального удосконалення кліру шляхом дисциплінованості духа і визнання загальнообов'язкової дисципліни...» [332]. З іншого боку, у найбільш принципових послідовників обновленської ідеології це викликало негативне ставлення, як докір пролунали слова: «У нашій синодальній церкві в Україні не впроваджено жодних нововведень, у чому можна переконатися з синодальних постанов та відозв, а також зі спостережень над її церковною практикою. Уся ж ідеологія синодалів зводиться до підпорядкування Синоду й до визнання справедливості соціальної революції» [333].

Протягом 1925-1928 рр., тобто у міжсоборний період, головна увага керівництва обновленської церкви була приділена таким питанням: провадження у життя та зміцнення автокефалії; встановлення міцного зв'язку із Східними патріархами та іншими главами автокефальних церков; українізація богослужіння; реорганізація єпархій у зв'язку з новим територіально-адміністративним поділом країни; підготовка до Вселенського Собору; пошук шляхів і способів до примирення з інакомислячими; духовна освіта [334].

Автокефалія являла собою одне із найважливіших завдань УПЦ. Саме тому майже відразу після Собору 17 червня 1925 р. Всеукраїнський Св. Синод звернувся до Російського Св. Синоду із проханням про звільнення УПЦ від присяги 1686 р. і вже 19 червня створив комісію з питань автокефалії та українізації. Остання 26 жовтня, після підтвердження автокефального статусу УПАСЦ Всеросійським Собором, звернулася до Вселенського Патріархату та автокефальних церков з проханням благословити автокефалію УПЦ, але відповіді так і не було отримано. Не знаючи, в чому полягає затримка з визнанням української автокефалії

з боку Вселенського патріарха, 1 вересня 1926 р. Св. Синод вирішує направити до нього делегацію у складі митрополитів Інокентія (Пустинського) та Ювеналія (Мошковського) із детальною доповідною запискою щодо автокефалії, але реалізувати це рішення не вдалося. І хоча Українській церкві вдалося встановити відносини із Вселенським й Єрусалимським патріархатами, Синайським архієпископом, Грецькою (Елладською), Болгарською, Грузинською і Фінляндською церквами, але *офіційного визнання своєї автокефалії від Вселенського патріарха вона так ніколи й не отримала* (виділення наше. – О.Т.).

Окрім того, прагнення вищого українського духовенства до категоричної автокефалії значно загостило взаємовідносини українського та російського Св. Синодів, яке виражалось, за твердженням останнього, у відході від ідеалів обновленства та рішень Всеросійських Соборів 1923 і 1925 рр., неузгодженні з ним принципових рішень як кадрового, так і ідейного характеру, що викликало таку глибину розриву, яка призвела до зняття митр. Пименом (Петровим) у різкій формі з себе звання члена пленуму Всерос. Синоду [335]. Таким чином, автокефалія деякою мірою, мала деструктивний (sic!) характер у плані улагодження взаємовідносин помісних церков.

Незважаючи на всі намагання Св. Синоду УПАСЦ не було досягнуто істотних успіхів і в справі українізації, яка втілювалася в життя вищезгаданою комісією з автокефалії та українізації. Протягом трьох років голова комісії змінився тричі: Йосиф (Кречетович), Володимир (Дубчук), Іоаким (Пухальський), що не сприяло покращенню роботи. 25 грудня 1925 р. організовано комісію з перекладу богослужбової літератури, а 4 вересня 1926 р. схвалено видання нового журналу українською мовою «Рідна Церква», який видавався протягом 1927 р. і через брак коштів та передплатників (лише 220 осіб) припинив своє існування. 10 жовтня 1927 р. Св. Синод виніс постанову про видання української літератури, а 25 листопада відновлено рідвяний збір на українське видавництво, і 29 листопада по всіх єпархіях розіслано відповідний циркуляр [336].

Про декларативність заяв про українізацію зауважив і делегат Миколаївського єпархіального з'їзду 22-23 липня 1927 р. протоієрей О. Мшанецький, зазначивши, що «Миколаївське єпархіальне управління протягом двох років не організувало українського богослужіння в місті, чим сприяло появі самосвятства» [337]. У результаті з'їзд прийняв резолюцію: «Визнати природним і корисним там, де є можливість, за бажанням віруючих здійснювати православні Богослужіння рідною мовою за схваленими Св. Синодом перекладами» [338].

Ще далі у своїй резолюції пішло духовенство Старокостянтинівського району Шепетівської єпархії, що на зборах 15 березня 1927 р. у відповідь

на рішення Синоду про українізацію вирішило, що «українізація повинна виражатися не тільки в одній тільки мові, а й у дотриманні і підтримці старовинних церковних звичаїв та обрядів (пісні, коляди, взагалі духовні жанри, молитви за трапезою, церковні братства і сестринства, так звані «відпусти»)» [339]. Але такі творчі підходи, згідно з протоколами єпархіальних з'їздів, трапляються досить рідко, а рядове духовенство цікавилось насамперед покращенням матеріального становища, а не ідеологічними сторонами діяльності церкви.

Ще гірше йшла справа з дисципліною духовенства, рівень якої був досить низьким. І це незважаючи на те, що більшість єпархіальних з'їздів прийняли постанову подібну до тієї, що була прийнята на зборах духовенства і мирян Жмеринського району Вінницької округи від 5 серпня 1925 р.: «Визнати безумовно обов'язковим для духовенства і членів релігійних православних громад району з мирян покласти в церковних справах і взаєминах кінець розбещеності, свавілля, запереченню церковних авторитетів і влади, безгосподарності й іншим проявам церковної розрухи..., [а] постанову Собору взяти до відома й неухильного виконання» [340].

Для підвищення дисципліни Св. Синод 15 червня 1925 р., тобто практично відразу після Собору, видав циркуляр із заборобою духовенству стригти волосся та носити цивільний одяг, 8 лютого 1926 р. оголошено відозву про збереження дисципліни серед кліриків та мирян тощо [341]. Та незважаючи на усі заходи, Св. Синод повинен був регулярно на своїх засіданнях повертатися до проблеми дисципліни. Так, 3 вересня 1926 р. на пленумі обговорювалося питання підвищення дисципліни серед єпископату, що було пов'язано із «випадками, які неодноразово повторювалися в останній час: відлучення владик зі своїх єпархій і навіть за межі України не тільки без благословення Св. Синоду, але навіть і без його відома; невиконання владиками покладених на них Св. Синодом і навіть пленумом його доручень і несвоєчасного повідомлення про це Св. Синоду; самочинного нагородження пастирів відзнаками, нагородження якими підлягає веденню Св. Синоду; присвоєння собі неналежних титулів і нагород; невиконання під час термінових вимог Св. Синоду, незважаючи на нагадування про це з боку останнього; непідтримування зв'язку зі Св. Синодом; допущення грубих висловів в офіційних паперах на ім'я Синоду; звернення і зносини з Всеросійським Св. Синодом, повз свій Св. Синод та інших випадків порушення церковної дисципліни і підпорядкування». У результаті було прийнято рішення конфіденційно розіслати постанову всьому єпископату УПЦ «в ім'я висоти єпископського служіння..., щоб уникнути спокуси серед підлеглого духовенства й пастви, а також

дорікань з боку інших орієнтацій і закликати преосвящених єпископів УПЦ до найсуворішого збереження ними дисципліни й дотримання підпорядкованості у своїх відносинах до Св. Синоду й виконанню архіпастирських своїх обов'язків» [342].

Ймовірніше за все, подібні відозви та постанови не надто бентежили духовенство, оскільки лише за міжсоборний період було 46 випадків позбавлення сану, з яких 7 – за власним бажанням і 39 – за рішенням суду, двоє з яких були архієреями: архієпископ Прилуцький Феодосій та єпископ Георгій – за одруження та перехід до УАПЦ. Серед рядового духовенства: за прийняття другого посвячення – 6, за негідну поведінку – 6, за непослух церковній владі – 6, за другий шлюб – 3, за зречення віри шляхом публічної відмови – 13, за відмову від чернечої обітниці – 5 [343]. Отже, Св. Синод намагався утримувати дисципліну на належному рівні, не відмовляючись навіть від каральних заходів.

Дослідниця Г. Білан влучно зазначає, що обновленський рух, очевидно, вже безповоротно модифікувався, а обновленці, насамперед, були стурбовані пошуком шляхів виживання в нових історичних умовах, а сенс діяльності лідерів руху остаточно звівся до боротьби за церковну владу – боротьби нелегкої, тому що кількість кліриків і мирян, на яких міг би спиратися Синод, неухильно зменшувалася. З метою хоча б часткового виправлення цього становища було запроваджено українізацію УПАСЦ: серед інших рішень Собор затвердив обов'язкове врахування українських національних факторів при побудові церковного життя. Щоб картина непричетності до недоліків загальноросійського руху була повною, діячі УПАСЦ намагалися називати себе не обновленцями, а синодалами, повністю відмежувавшись від генетичного зв'язку з колишньою групою «Жива церква». Спроби зобразити УПАСЦ з найвигіднішого боку шляхом українізації, прийняття автокефалії, відмежування від Московського Синоду, скасування реформ та перейменування увінчалися частковим успіхом.

Всеукраїнський Священний Синод більше не призначав одружених архієреїв на кафедри без згоди на це духовенства і мирян, не залишав удруге одружених кліриків там, де цьому опиралися парафіяни. Одружені єпископи вважали за краще замовчувати факт свого подружжя. Зокрема, у вересні 1925 р. пленум Синоду наполегливо порадив архп. Йосифу (Кречетовичу) «по можливості тримати свою родину в тіні і не маніфестувати свого сімейного стану, не допускати дітей своїх до участі в громадських і правлінських зборах». Відтоді новий єпископат поповнювався вже лише з ченців [344]. Це призвело до того, що обидва одружених єпископи – Йосиф (Кречетович) та Володимир (Дубчук) змушені були залишити свої кафедри і виїхати за межі УСРР, оскільки

Олександр Тригуб

«не змогли витримати тієї атмосфери, якою вони були оточені» [345]. Але, загалом, зміна на Ізюмській кафедрі одруженого архп. Йосифа незначно вплинула на становище синодальної церкви, хоча призначення єп. Августина (Разумовського), який був ченцем, здійснило позитивне враження на віруючих, піднявши авторитет вищого духовенства серед населення [346].

У той же час, незважаючи на безліч негативних моментів у житті обновленської УПЦ, все ж її становище після Собору 1925 р. дещо покращилося як в організаційному, так і в якісному та кількісному відношенні.

Отже, ми бачимо, що значна частина прогресивних заявок обновленців мала декларативний характер і не була реалізована повною мірою у міжсоборний період. Відсутність дисципліни як серед вищого, так і нижчого духовенства засвідчило невміння Синоду втримати керівництво і відсутність його авторитету. Але Українська синодальна церква зробила значний крок у бік очищення з себе негативних слідів, що залишилися від діяльності обновленців та групи «Жива церква» у 1922-1923 рр., показуючи прихильність до традицій і церковної практики на фоні урахування українських національних реалій.